

*Oto Luthar in Martin Pogačar v sodelovanju z Evo Klemenčič,
Borisom Hajdinjakom, Marjanom Tošem in Alenko Markov*

NEZNANE SLEDI

**JUDOVSTVO, ANTISEMITIZEM IN HOLOKAVST
V SLOVENSKI ZGODOVINI**

*Oto Luthar in Martin Pogačar v sodelovanju z Evo Klemenčič,
Borisom Hajdinjakom, Marjanom Tošem in Alenko Markov*

NEZNANE SLEDI

JUDOVSTVO, ANTISEMITIZEM IN HOLOKAVST
V SLOVENSKI ZGODOVINI

Neznane sledi

Judovstvo, antisemitizem in
holokavst v slovenski zgodovini

Avtorja Oto Luthar in Martin Pogačar
v sodelovanju z Evo Klemenčič,
Borisom Hajdinjakom, Marjanom
Tošem in Alenko Markov

Uvodna beseda Karl Erjavec

Primer dobre prakse Marjetka Berlič

Jezikovni pregled Sektor za

prevajanje Generalnega sekretariata
Vlade Republike Slovenije

Oblikovanje Goran Ivašič

Slikovno gradivo Hiša wannseejske
konference - Katalog stalne razstave,

Sinagoga Maribor, arhiv družine

Rosner, Elizabeta Fürst, Josef Indig -

Joškos Kinder, Flucht und Alija durch

Europa, 1940-1943, Josef Indigs

Bericht, Jad Vašem, Erika Fürst,

Državni muzej Auschwitz-Birkenau,

Centropa

Izdajatelj in založnik Ministrstvo za
zunanje zadeve

Uredniški odbor Alenka Markov,
Oto Luthar, Martin Pogačar, Vojko
Kunaver, Erika Rustja, Roman M.
Gruden

Ljubljana, 2013

CIP - Katalogni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4=411.16)(0.034.2)

341.485(=411.16)(0.034.2)

LUTHAR, Oto

Neznane sledi [Elektronski vir] : judovstvo, antisemitizem in holokavst v
slovenski zgodovini / avtorja Oto Luthar in Martin Pogačar v sodelovanju z
Evo Klemenčič ... [et al.] ; uvodna beseda Karl Erjavec ; slikovno gradivo Hiša
wannseejske konference ... [et al.]. - El. knjiga. - Ljubljana : Ministrstvo za
zunanje zadeve, 2013

Način dostopa (URL): [http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/](http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/CP/Neznane_sledi.pdf)

[Zunanja_politika/CP/Neznane_sledi.pdf](http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/CP/Neznane_sledi.pdf)

Način dostopa (URL): <http://www.zrss.si/default.asp?rub=4463>

ISBN 978-961-6566-22-3 (pdf)

1. Gl. stv. nasl. 2. Pogačar, Martin

269980160

V posebno čast in zadovoljstvo mi je, da predstavljam knjižico, ki je nastala v okviru projekta ozaveščanja o strahotah holokavsta. Avtorji besedila so se vključili v projekt, ki ga je Ministrstvo za zunanje zadeve v letu 2013 pripravilo ob sodelovanju Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport ter Zavoda Republike Slovenije za šolstvo. Holokavst ni zaprašana zgodba iz zgodovine, temveč poglavje, ki mora biti del splošnega zavedanja vsakega izobraženega človeka. Z njim se po vsem svetu ukvarjajo številni akademiki in raziskovalci, na voljo je veliko literature, ohranjeno je bogato dokumentacijsko in slikovno gradivo, zabeležena so številna pričevanja preživelih, ogledati si je moč ostanke koncentracijskih taborišč, obiskati muzeje, ki so posvečeni prav spominu na holokavst. Vrsta držav članic Mednarodne zveze za spomin na holokavst, med katerimi je tudi Slovenija, dejavno podpira preučevanje holokavsta, spominjanje nanj in izobraževanje o njem.

Na vprašanje, zakaj je toliko pozornosti usmerjene v ta – časovno gledano – drobec zgodovine, je odgovor jasen: zato, ker je holokavst tako korenito pretresel temeljne vrednote civilizacije. Pomembno je vedeti, kako je prišlo do tako vseobsegajočega moralnega razkroja družbe, da se je lahko v imenu večvrednosti ene rase nad drugo pošastno industrializiralo ubijanje ljudi. Še več, pomembno je razumeti, kakšno grožnjo lahko predstavlja splet politične apatije, nacionalističnih ideologij, odrekovanja človeškega dostojanstva in spodbujanja ali sprejemanja predsodkov in diskriminacije na podlagi rase, etnične pripadnosti, vere ali katerekoli druge osebnosti okoliščine. In ne nazadnje: iz perspektive Slovenije se je pomembno zavedati, da antisemitizem in pregon Judov v času holokavsta ni nekaj, kar se je dogajalo samo "drugje".

Izvedba projekta na temo holokavsta je bila na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije dobro premišljena. Naša tradicionalna zunanjepolitična prioriteta so člove-

kove pravice, najboljša pot do njihove zaščite in uveljavljanja pa je po našem trdnem prepričanju učinkovito izobraževanje in usposabljanje. Z izobraževanjem o človekovih pravicah spodbujamo kulturo miru, nediskriminacije, spoštovanja in strpnosti ter tudi tako preprečujemo njihovo kršenje.

Holokavst in začetek razvoja mednarodnega prava človekovih pravic sta tesno povezana. Sprejem Splošne deklaracije o človekovih pravicah kot prvi veliki dosežek na področju mednarodnopravne ureditve človekovih pravic v okviru Organizacije združenih narodov leta 1948 je izšel neposredno iz razkritja grozot in razsežnosti holokavsta. Temeljno vodilo deklaracije je univerzalnost človekovih pravic, torej priznanje, da je vsak človek rojen z enakim dostojanstvom in enakimi pravicami.

Zaradi odgovornosti do spomina na šest milijonov žrtev holokavsta in v upanju, da niso bile zaman, moramo vsem, še posebej pa otrokom in mladostnikom pojasniti, kako težko prislužena je raven človekovih pravic, ki jo poznamo danes, kako pomembno je, da vsak posameznik pozna pravice, ki mu jih mora zagotavljati država, in kako pomembno je, da razume, zakaj je nedopustno katerikoli skupini posameznikov zaradi katerekoli osebne okoliščine odrekati človeško dostojanstvo ali krati človekove pravice. Človekove pravice niso abstrakten in za vselej pridobljen pojem, temveč si moramo zanje prizadevati prav vsak dan in po naših najboljših močeh. Naša dolžnost je, da ljudi spodbudimo h kritičnemu razmišljanju in aktivnemu državljanstvu ter s tem krepimo njihov čut za odgovornost in solidarnost – da bodo znali ustvarjati kulturo spoštovanja raznolikosti in družbo strpnosti ter temu primerno živeti.

Karl Erjavec
minister za zunanje zadeve

■ UVOD

Človeška zgodovina je prepolna zločinov, ki so jih zaradi koristoljublja, prevzetnosti ali neumnosti načrtovali, organizirali in zagrešili ljudje. Sebični interesi ali fanatizem so povzročili uničenje celih plemen, kar nekajkrat pa so bili na robu uničenja/izginotja tudi celi narodi.

Na lestvici največjih zločinov te vrste, ki jih poznamo tudi pod imenom *zločini proti človeštvu*, z naskokom vodi poskus uničenja judovskega naroda, zločin, ki se je pred približno sedmimi desetletji v človeško zgodovino vpisal pod imenom *holokavst*. V tem besedilu bomo predstavili prav ta zločin. Ob iskanju izvora njegovega poimenovanja nas bo zanimalo:

ZAKAJ OZIROMA KAKO SE JE TO SPLOH ZGODILO?
OD KOD IZVIRA?
KDO SI GA JE »ZAMISLIL«?
KDO SO BILI ŽRTVE IN KDO STORILCI?
ZAKAJ JE HOLOKAVST POMEMBEN ZA POZNAVANJE IN RAZUMEVANJE EVROPSKE IN SLOVENSKE PRETEKLOSTI?

Ob tem nas bodo še posebej zanimali tisti Judje, ki so se naselili v slovenskih deželah.

OD KOD IN KDAJ SO PRIŠLI V NAŠE KRAJE? KAJ SE JE Z NJIMI DOGAJALO MED HOLOKAVSTOM?

Zanimale nas bodo tudi usode posameznikov, pri čemer se bomo s posebno pozornostjo posvetili otrokom in mladostnikom. Mladim, ki so morali čez noč odrasti, a jih

tudi to najpogosteje ni obvarovalo pred načrtovano smrtjo. Pred iztrebljenjem, na katerega so jih obsodili nacisti in njihovi simpatizerji, jih niso mogli obvarovati premoženje, ugled, nadarjenost in še najmanj sočutje tistih, ki so se jih namenili iztrebiti.

Kljub laičnim in verskim zakonom je tudi s pomočjo tistih, ki so sicer prisegali na zapovedi »Ne ubijaj«, »Ne kradi« ali »Ne stori drugemu tega, česar ne želiš, da bi drugi storil tebi«, v načrtovanem uničenju evropskih judovskih skupnosti izginila večina v Evropi živečih Judov. Še posebej pa je porazna statistika slovenskih žrtev. Od okoli 800 Judinj in Judov, kolikor jih je živelo na slovenskih tleh pred vojno, je po maju 1945 ostalo samo dobrih sto, pa še ti so se večinoma odselili.

Ob prebiranju tega besedila boste lahko spoznali, da je holokavst v drobnem delu tudi zgodba o *pogumu, uporu in upanju*. Nemalo ljudi, Nejudov, je zaradi pomoči Judom tvegalo lastno življenje. Ker so jih skrili, jih preživljali ali jim pomagali pobegniti iz okupirane Evrope, so tvegali tudi življenja svojcev. V sklepnem delu boste tako spoznali tudi dva Slovenca, ki sta skupaj rešila več kot dvajset življenj in se zato uvrstila na nesmrtni seznam *pravičnikov med narodi*.

Zato v nadaljevanju ne bomo govorili samo o članicah in članih družin Sonnenfeld, Hiršl, Weiss, Ebenšpanger, Berger, Arvay, Schwartz ..., temveč tudi o Andreju Tumpeju in Urošu Žunu. Ne bomo govorili samo o smrti, strahu in uničenju, temveč tudi o pogumu, upanju in hvaležnosti.

■ ZGODOVINSKO ■ OZADJE ■ ANTISEMITIZMA

A pogledimo najprej, kaj je **holokavst**, zakaj in kdaj je do njega prišlo, in končno, zakaj mu pravimo holokavst in zakaj Judje **šoa**?

holokavst (gr. *holókaustos*: *hólos* – celota in *kaustós* – zažgan) • V grščini beseda označuje obred darovanja živali bogovom, danes označuje sistematično morjenje Judov, pa tudi Slovanov, Romov ter duševno in telesno prizadetih, ki ga je izvajala nacistična Nemčija med drugo svetovno vojno.

šoa (heb. *HaShoah* – katastrofa) • Biblijska beseda šoa je postala ustaljen hebrejski pojem, zlasti v Evropi in Izraelu, ki ga predvsem zaradi teoloških razlogov večina Judov raje uporablja, saj z besedo *holokavst* povezujejo antične grške poganske obrede.

Poleg tega bi bilo zanimivo izvedeti tudi, zakaj je načrt za uničenje Judov povsod po Evropi in v svetu naletel na toliko podpornikov, ki so pripomogli, da je v koncentracijskih taboriščih, na prisilnem delu in na skritih moriščih v petih letih umrlo skoraj šest milijonov Judov vseh starosti in stanov. Pobijali so namreč vse po vrsti – ženske, otroke, stare, mlade, bolne, zdrave – vse.

KDO SO BILI NJIHOVI KRVNIKI, KDO SO BILI STORILCI?

Odgovor na to vprašanje je vsaj tako pomemben kot odgovor na vprašanje, kdo so bile žrtve. Kljub neizpodbitnim dokazom namreč še vedno srečamo ljudi, ki želijo krivdo storilcev zmanjšati ali celo izničiti, ki trdijo, da je holokavst izmišljotina in da taborišč, v katerih so pobijali ljudi, sploh ni bilo; da so taboriščniki umirali le zaradi bolezni in pomanjkanja, ki je spremljalo vojno. Dejstvo je, da so uničevalna taborišča obstajala in da so bili to prostori množičnega ubijanja.

Za uničenje judovskih skupnosti po vsej Evropi so odgovorni storilci, tako tisti, ki so si ga zamislili, kakor tisti, ki so ga izvajali.

IN KDO SO TO?

Med posamezniki gotovo izstopa Adolf Eichmann, vodja judovskega področja v nacistični varnostni službi **SS**, ki je bil eden ključnih organizatorjev holokavsta. Podrejen je bil Adolfu Hitlerju, ki je svojo namero, da uniči Jude, javno razkril že 30. januarja 1939. To označuje začetek tako imenovane »**dokončne rešitve judovskega vprašanja**«. Izraz se je prvič pojavil 12. marca 1941 prav pri Eichmannu, ki je bil vsekakor najodgovornejši za deportacijo in poboj madžarskih Judov, med katerimi so bili tudi Judje iz slovenskega Prekmurja. Slednje so do vsakokratnih zbirališč v muskosoboški in lendavski sinagogi pospremili lokalni orožniki, domove deportirancev pa so neredko izropali njihovi sosedi.

dokončna rešitev judovskega vprašanja (nem. *Endlösung der Judenfrage*) • Besedna zveza je nacionalnosocialistična oznaka za pregon in poboj Judov, živečih v Nemčiji in na vseh območjih Evrope, ki jih je okupirala nemška vojska in so bila pod nadzorom nemškega rajha.

SS/Schutzstaffel (slovensko *zaščitni vod*) • Nacistična paravojaška organizacija, ki jo je ustanovil Hitler leta 1925 kot svojo osebno stražo. Pripadnike SS so izšolali za popolno zvestobo in poslušnost ter brezobzirnost do nasprotnikov. SS je vodila koncentracijska taborišča.

Načrt o obsežni organizaciji »dokončne rešitve« je bil izpopolnjen 20. januarja 1942 na konferenci v predmestju Berlina ob jezeru Wannsee. Že septembra 1941 so v Auschwitzu izvršili prve poskuse poboja ljudi s strupenim plinom; oktobra 1941 je bil izdan prvi ukaz za deportacijo Judov iz nemškega rajha; 23. oktobra je sledila prepoved emigracije. Decembra 1941 so v uničevalnem taborišču Chełmno na Poljskem začeli množične poboje v premičnih plinskih celicah, v katere so dovajali motorni plin. Podobno metodo so nemški okupatorji z vneto pomočjo lokalne policije in kvizlinških enot uporabili tudi v Kraljevini Jugoslaviji, točneje v Beogradu, kjer je bila premična plinska celica vgrajena v poseben tovornjak.

OD KOD TOREJ IZVIRA SOVRAŠTVO DO JUDOV IN OD KDAJ GA POZNAJO?

Judje so v svoji okolici vzbujali sovraštvo, strah, nevoščljivost ..., odkar obstajajo, s sistematičnim fizičnim nasiljem pa so se prvič srečali ob rimski zasedbi Palestine.

Po drugi strani je prodor rimskega imperija na Bližnji vzhod omogočil njihovo razselitev po vsem Sredozemlju. V Evropi so se nato srečali s pravim **antisemitizmom** in svojo drugačnost neredko plačali z življenjem. Od križarskih vojn naprej so bili deležni prvih pogromov. Od časa do časa se je

namreč zgodilo, da so jim lokalni plemiči, someščani ali obubožana »raja« oropali njihovo premoženje ter opustošili njihove molitnice in šole. Viri, ki pričajo o tem, segajo v čas visokega srednjega veka, zato lahko z gotovostjo trdimo, da se je to dogajalo vsaj od 11. stoletja naprej.

ZAKAJ?

Razlogi za to so najpogostejše povezani z njihovo dejavnostjo, tj. s trgovino in vsem, kar je povezano z njo: kupovanje, prodajanje, barantanje, posojanje denarja, terjanje, prevzemanje posesti tistih, ki posojila niso bili sposobni vrniti. Vse to je pri ljudeh vzbujalo odpor, pa tudi spoštovanje oziroma strahospoštovanje. Drugi razlog za odpor in nezaupanje je bila njihova vera in z njo povezano vsakdanje življenje, ki se je v marsičem razlikovalo od življenja kristjanov.

Pri tem ne smemo pozabiti na to, da so jim bile nekatere razlike vsiljene. Judje vse do konca 18. stoletja namreč niso smeli posati obrtniki, niso smeli imeti zemlje. Praviloma so morali živeti v ločenih delih mest ali v ločenih naseljih, zemljiški gospodje oziroma mestne oblasti pa so jim predpisali tudi posebno nošo. Na ta način so postali »zaznamovani in opazni«.

Tovrstno razlikovanje, ki je pogosto preraslo v preganjanje, je temeljilo na tako imenovanem »krščanskem antisemitizmu«, ki se je rodil v srednjem veku, ko so Judom naprtili krivdo za različne naravne nesreče in bolezni.

Poudarjanje domnevnih telesnih značilnosti je postalo očitno konec 19. in na začetku 20. stoletja, ko so se zanje najbolj zanimali zdravniki in raziskovalci človeških ras. Pri tem je v večini primerov šlo za nepristranski raziskovalni interes, v delu pa žal tudi za povsem neznanstveno vrednotenje posameznih značilnosti. V okviru slednjega

na prvem mestu srečamo sovražnike Judov oziroma *antisemite*, ki so na podlagi znanstvenih izsledkov utemeljevali svoje predodke do različnih ras in narodov.

Do skrajnosti
prignane
»značilne«
poteze Juda
v primerjavi z
arijsko »normo«

Pri tem razlikovanju je pomembno omejititi tudi obdobje prve svetovne vojne, ki so jo po mnenju nemških rasistov Nemci izgubili tudi zaradi Judov. V nemškem popularnem tisku po letu 1919 namreč pogosto naletimo na razlage, ki prikazujejo Jude kot vojne dobičkarje, ki so zaradi svojih sebičnih interesov pustili nemško vojsko na cedilu oziroma ji celo škodovali.

In tu se zares začne tudi naša pripoved o zadnjem poglavju tega razlikovanja. Še točneje, poskušali bomo spoznati razmere, ki so omogočale tako imenovano dokončno rešitev judovskega vprašanja, kot so uničenje evropskega judovstva imenovali nacisti.

»Nemci, ne pozabite!« Zlonamerna karikatura, ki ponazarja izdajstvo judovskih bogatašev med prvo svetovno vojno

antisemitizem • Do 19. stoletja je antisemitizem največkrat temeljil na krščanski oziroma muslimanski razlagi judovske vere. Ta oblika antisemitizma je usmerjena izrecno proti veri (zato ga imenujemo *tradicionalni* ali *verski antisemitizem*) in ne proti ljudem judovskega rodu, ki so prestopili v drugo vero. Druga oblika antisemitizma je *ekonomski antisemitizem*, ki temelji na stereotipnih predstavah o ekonomskem statusu in poklicih Judov. Od konca 19. stoletja naprej pa je prevladoval *rasni antisemitizem*. Tukaj naravnost proti Judom kot vernikom zamenja ideja, da so Judje rasna skupina, ki je kot taka manjvredna oziroma nevredna.

■ NACIZEM IN ■ HOLOKAVST

Takoj ko omenimo nemške oziroma Hitlerjeve **nacionalsocialiste**, nas razlaga zanese v Nemčijo, v obdobje med svetovnima vojnama. Pa ne le tja – antisemitizem je bil namreč razširjen po vsej Evropi, le da je bil po prvi svetovni vojni v poraženi Nemčiji najočitnejši.

Pred vojno je sovraštvo do Judov in drugače mislečih podžigala tudi huda gospodarska kriza, ki je zaradi ostrih zahtev po povračilu vojne škode še posebej prizadela Nemčijo, kjer so na začetku tridesetih let 20. stoletja »na površje« prišli politični skrajneži s Hitlerjem na čelu. Tarča nacistov niso bili samo Judje, temveč tudi njihovi politični nasprotniki, v prvi vrsti komunisti in socialisti.

nacionalsocialisti/nacionalsocializem, nacizem • Nacizem temelji na prvinah nemškega skrajno desnega rasističnega nacionalističnega gibanja in nasilnega antikomunizma. S to ideologijo je Adolf Hitler po prvi svetovni vojni poskušal delavce odvrniti od vedno bolj priljubljenega komunizma in jih pritegniti k ljudskemu nacionalizmu. Nacizem zagovarja večvrednost arijske rase, ki pa se lahko razvija samo, če ohrani čistost in instinkt za samoohranitev. Temu naj bi bili največja nevarnost Judje, poleg tega pa tudi homoseksualci, Slovani, Romi, temnopolti, politični nasprotniki ter fizično in umsko prizadeti.

Posledice tega so se začele kazati zelo hitro. Hitler namreč svojih načrtov ni niti malo skrival. Večino tega, kar je kot svoj politični program zapisal v knjigi *Moj boj* (*Mein Kampf*), je začel uresničevati takoj po zmagi na volitvah. V sklopu Nürnberških zakonov je bil leta 1935 sprejet zakon o zaščiti krvi, ki je Jude opredelil kot drugorazredne državljane. Posledice so bile strašljive.

Od leta 1938 naprej Judje niso smeli opravljati nekaterih poklicev, judovske trgovine in podjetja so bojkotirali, velikokrat pa tudi ropali in uničevali. Trideseta leta so tudi čas nastanka koncentracijskih taborišč.

Prva so odprli že leta 1933, kmalu po volitvah, na katerih je oblast prevzel Hitler. Sprva so bila namenjena političnim nasprotnikom nacistov in zločincem, po začetku druge svetovne vojne pa so se v njih znašli tudi Judje, Slovani, Romi in vojni ujetniki. Koncentracijska taborišča so postala uničevalna taborišča.

S podobnim ravnanjem so Nemci in njihovi sodelavci nadaljevali tudi na okupiranih ozemljih, na katerih so nastale prave »tovarne smrti«, med katerimi je najbolj znan Auschwitz oziroma Auschwitz-Birkenau. V *uničevalnih taboriščih* so zapornike množično ubijali v plinskih celicah, trupla pa sežgali v taboriščnih krematorijih ali jih zakopali v množična grobišča. Ob tem je treba omeniti tudi italijanska fašistična taborišča, na prvem mestu taborišče na otoku Rabu in Rižarno v Trstu, v katerih je bilo zaprtih tudi nekaj slovenskih Judov.

V ta širši zgodovinski okvir lahko umestimo slovensko zgodovinsko izkušnjo s holokavstom in jo tako smiselno povežemo z evropsko izkušnjo uničenja judovske skupnosti.

JUDJE V SLOVENIJI

Judje so se na ozemlje današnje Slovenije začeli priseljevati med nastajanjem prvih naselij in mest. Prvi preverljivi podatek o naselitvi omenja Ljubljano oziroma njeno **sinagogo** iz začetka 13. stoletja.

sinagoga (gr. *synagogē*) • Judovski prostor srečevanja, skupnostni center, v katerem ljudje študirajo in molijo. V sodobnih judovskih skupnostih ima sinagoga po navadi tudi prostor za versko šolo in knjižnico.

Mariborska sinagoga danes.

Fotografija: Bojan Nedok. Sinagoga Maribor.

Preživetje judovskih priseljencev v avstro-ogrski monarhiji je bilo povezano s trgovanjem, kupčevali so z vinom, lesom, konji, njihovi partnerji pa so bili raztreseni po večjem delu Balkana, v osrednjih avstrijskih deželah, na Ogrskem in v severni Italiji. Največja in najvplivnejša srednjeveška judovska skupnost na slovenskem ozemlju je nastala v Mariboru.

Srednjeveške judovske četrti v slovenskih mestih niso pustile veliko sledov. Razlog za to je sorazmerno skromno število judovskih družin in njihova razpršena poselitev. Judje v slovenskih mestih namreč niso bili omejeni na posamezne mestne predele, iz katerih bi se pozneje lahko razvil **geto**, temveč na posamične hiše in ulice, ki so pozneje pogosto dobile ime »židovska« – ulica, steza ali cesta.

geto • Poimenovanju *geto* lahko sledimo do ustanovitve istoimenske judovske četrti leta 1516 v Benetkah, kar se danes šteje za prvi uradni poskus segregacije oziroma izključevanja Judov v Evropi (judovske četrti so obstajale že prej). Ločevanje Judov od Nejudov so ponovno oživili nacisti, ki so po okupaciji Poljske ustanovili več kot 1000 getov, največjega, z več kot 400.000 prebivalci, v Varšavi. Življenjske razmere v getih so bile grozljive tudi zaradi slabe prehrane, neznosnih higienskih razmer, nasilja in bolezni. Leta 1942 so jih ukinili, prebivalce pa postrelili ali deportirali v uničevalna taborišča.

Sicer stalno napeti odnosi med staroselci in Judi so se začeli občutneje spreminjati v drugi polovici 15. stoletja. 18. marca 1496 je cesar Maksimiljan I. izdal edikt, s katerim je Judom poleg odgovornosti za izbruh, širitev in posledice kužnih bolezni očital še tako imenovano skrunitev hostije, uboje krščanskih otrok in zastrupitev vodnjakov ter ukazal njihovo izselitev iz Štajerske do najpozneje 6. januarja 1497 (podobno tudi 9. marca 1496 za Koroško, vendar šele leta 1515 za Kranjsko).

Izgon je Jude vse do konca 18. stoletja zrinil na obrobje slovenskih dežel. Obnavljanje judovske skupnosti pri nas je omogočila šele modernizacija gospodarstva, ki je sramežljivo, pa vendar dosegla tudi Prekmurje, kjer je v 19. stoletju nastala najmočnejša judovska skupnost na slovenskih tleh.

Večina se je preživljala s trgovino, srečamo pa jih tudi kot lastnike mesnic in gostiln. Od konca 18. stoletja naprej so lahko tudi najemali in obdelovali zemljo, zato jih vse pogostejše srečamo kot posestnike. V njihovih rokah je bila tudi večina trgovine z živino.

Nekoliko manj vplivni so bili Judje, ki so se priselili v druge dele Slovenije, takrat Dravske banovine. Razlika med Prekmurjem in drugimi slovenskimi pokrajinami je bila v tem, da so zahodno od Mure Judje praviloma živeli v mestih: v Mariboru, na Ptuj, v Slovenj Gradcu, Celju, Krškem, Ljubljani, Kranju, na Jesenicah, v Gorici ...

■ SLOVENSKI JUDJE ■ TIK PRED DRUGO ■ SVETOVNO VOJNO

V 1930-ih se je njihovo življenje začelo korenito spreminjati. K temu je v veliki meri prispeval razvoj dogodkov v Nemčiji, od koder so prihajale novice o razlaščanju in preganjanju Judov, največji razlog za preplah pa je treba iskati v spremembi političnega vzdušja v Jugoslaviji. Tukaj mislimo na spremenjene razmere po smrti kralja Aleksandra leta 1934, ki je veljal za svojevrstnega zaščitnika Judov v Jugoslaviji, kakor tudi na posebno zakonodajo, ki je v marsičem posnemala Nürnberške zakone v Nemčiji. To je nekatere Jude napeljalo k temu, da so sprejeli krščanstvo. Ta proces je značilen predvsem za zadnja leta pred vojno, ko so se tudi v slovenskih časopisih pojavili članki, ki so Jude predstavljali kot goljufe, izdajalce Kristusa, skratka, kot nesrečo za »slovensko krajino«.

Ne glede na to so slovenski Judje še naprej živeli podobno kot pred izbruhom lokalnega antisemitizma. Še več, posamezniki, kot npr. Marko Rosner, lastnik tekstilne tovarne v Mariboru, so bili izjemni podporniki slovenske znanosti in umetnosti. Razgledani Mariborčan, ena osrednjih mariborskih osebnosti tega časa, je bil namreč največji posamični darovalec novonastale Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Vojna in z njo okupacija je vse to spremenila. Obdarjeni so domala čez noč pozabili na svoje podpornike oziroma so se s pomočjo okupatorjev polastili njihovega premoženja. Pogum za upor vsesplošnemu nasilju in hinavščini so zbrale samo redke izjeme, o katerih pa v Sloveniji še vedno vemo zelo malo ali nič. A več o tem v nadaljevanju.

■ OKUPACIJA ...

Na tem mestu kaže v prvi vrsti opozoriti na to, da po nemški, italijanski in madžarski okupaciji vseh Judov ni doletela enaka usoda. Najhujše je doletelo tiste, ki so ostali v nemški okupacijski coni. Nekoliko bolje so jo odnesli Judje v italijanski okupacijski coni, še za spoznanje bolje pa se je godilo Judom v Prekmurju, še posebej po tem, ko so nemški okupatorji pokrajino odstopili v upravljanje Madžarom.

Tega se spominjata tudi Erika in Elizabeta Fürst, ki ju kljub istemu priimku ne družijo sorodstvo, temveč grozljiva izkušnja taborišča smrti in kruta usoda njunih družin in prijateljev. Starejša Elizabeta ali Erzsebeth, kakor so jo radi klicali, je ob okupaciji končevala lendavsko meščansko šolo, mlajša Erika pa je obiskovala osnovno šolo v Murski Soboti.

Obe se spominjata olajšanja ob prihodu Madžarov, ki njima in njunima družinama kljub ropanju judovskega premoženja in omalovaževanju pripadnikov judovskih skupnosti v Lendavi, Beltincih in Murski Soboti niso stregli po življenju. In to vse do začetka leta 1944. Napoved najhujšega je prišla »še« spomladi 1944, ko sta si podobno kot njihovi sonarodnjaki v Nemčiji in drugih evropskih državah morali pripeti rumene judovske zvezde. Elizabeta se spomni tudi, da se je to zgodilo 1. aprila 1944 in da ju od takrat naprej mnogi someščani niso več niti pogledali.

A zdaj že prehitevamo. Pred opisom stanja v Prekmurju moramo namreč ugotoviti, kaj se je dogajalo na Štajerskem in v italijanski okupacijski coni. Judje v pokrajinah, ki so jih okupirali Nemci (Gorenjska, Koroška, Štajerska), si niso mogli obetati nič dobrega, zaradi česar jih je prihod Nemcev dočakalo zelo malo. Vse predobro so poznali usodo

ELIZABETA FÜRST (rojena Deutsch) se je rodila leta 1928 v Lendavi v znani lendavski družini gostilničarja Aladarja Deutscha. Aprila 1944 so madžarski žandarji družino s tovornjaki odpeljali v Čakovec, potem v Nagykanizso in potem z vlakom v Auschwitz-Birkenau. Elizabeta se je vrnila domov junija 1945. Leta 1947 se je poročila s preživelim internancem Janezom Fürstom. Danes živi v Murski Soboti.

Elizabeta Fürst, kmalu po vojni

svojih znancev in sorodnikov iz Avstrije, ki je bila že dve leti prej priključena nemškemu **rajhu**. Mnogo avstrijskih judovskih družin je zato takrat zbežalo v Kraljevino Jugoslavijo.

rajh (nem. *Reich* – slov. cesarstvo) • Nacisti so navdih za svoje težnje poiskali v preteklosti, predvsem v svojih prejšnjih dveh nemških cesarstvih. Zato so načrtovanemu cesarstvu, ki naj bi se raztezalo od Estonije na severu in do Krete na jugu ter od Urala na vzhodu pa do Rena na zahodu, nadeli ime *tretji rajh*.

Elizabeta se spomni pogovorov v očetovi gostilni, ko so »**nekateri govorili o nasilju**, ki ga Židje doživljajo v priključeni Avstriji, pa na Češkoslovaškem in še bolj na Poljskem. [...] **res smo vedeli, da Žide preganjajo, da proti njim zganjajo zločine.**« Tudi zato so starši iz teh okolij poskušali rešiti vsaj otroke in kar nekaj jih je čez Jugoslavijo in Grcijo prebežalo v Palestino.

■ OTROCI Z LESNEGA BRDA

Razmere v nemški okupacijski coni so bile, vsaj kar zadeva Jude, podobne razmeram v novonastali Neodvisni državi Hrvaški, ki so jo s pomočjo Nemcev ustanovili hrvaški nacisti/fašisti z lokalnim imenom ustaši. Tega se spominja Joško oziroma Jozef Indig, hrvaški Jud, ki mu je ob pomoči zagrebške judovske skupnosti, Rdečega križa v Sloveniji in italijanske judovske organizacije uspelo iz Zagreba rešiti okoli štirideset otrok, ki so bili podobno kot nekateri njho-

vi vrstniki pred začetkom vojne v Jugoslaviji namenjeni na Bližnji vzhod. Zagreb, kjer so obtičali zaradi bliskovite okupacije Jugoslavije, je v nekaj tednih postal prizorišče aretacij in ubojev. V Ljubljani, kamor so se umaknili na poti v Italijo, pa je bilo v istem času, kakor pravi v svoji knjigi *Joškos Kinder, Flucht und Alija durch Europa*, še vedno mogoče »prebirati časopise nevtrálnih dežel [...] in poslušati tuje radijske postaje«.

Prizor iz vsakdanjega življenja otrok na Lesnem Brdu

Namesto mestnega središča, ki so ga že kmalu po začetku okupacije pretresale akcije pripadnikov odporiškega gibanja, so za svoje začasno prebivališče izbrali Lesno Brdo pri Horjulu in si življenje uredili v tamkajšnji graščini. Z njimi je skoraj leto dni živelo tudi 16 judovskih deklet iz Berlina, Leipziga, Hamburga in Dunaja, ki jih je januarja 1941 na mejnem prehodu Šentilj rešil mariborski obmejni komisar Uroš Žun.

Indig in drugi zaščitniki skupine so otroke, ki so bili stari od 8 do 17 let, še naprej pripravljali za življenje v Palestini, prosti čas pa jim je mineval med poukom, pospravljanjem in iskanjem hrane za preživetje. Na teh poteh so večkrat srečali partizane, ki so jih tudi nekajkrat obiskali, naslednje poletje pa so jim pomagali pri nadaljevanju poti v Italijo.

Spomladi 1942 so se namreč razmere v Ljubljanski pokrajini zaradi italijanske ofenzive proti partizanom temeljito spremenile. Redki preostali lokalni Judje so se umaknili v Italijo in od tam v nevtralno Švico in Španijo. In z njimi tudi otroci iz Lesnega Brda, vsi, razen Lilit Neumann, ki se je pridružila partizanom. Junija 1944 je v Istri padla v bojih proti Nemcem ...

Lilit Neumann

MIRIAM ...

V partizanih se je na koncu vojne znašla tudi družina Miriam Steiner, potem ko so se rešili italijanskega ujetništva. Miriam, hči lekarnarja Bele Steinerja iz Trebnjega na Dolenjskem, ki ga je okupirala fašistična Italija, na začetku vojne še ni dopolnila šest let. Dobro se še spomni trenutka, ko je morala mama za vse tri, zanjo, moža in zase, priši-

ti rumeno judovsko zvezdo. Triindvajset let pozneje je to tudi opisala v svojem romanu z naslovom *Vojak z zlatimi gumbi*, v katerem skozi dogodivščine judovske deklice Bibe opisuje tudi del usode svoje družine:

Vojaka sta dala očetu neke krpe in stopila k vratom. ... Oče je dolgo stal na mestu in bilo je, kot da ne ve, kaj naj naredi s tem, kar je držal v rokah. Mama je stopila k njemu in vzela krpe iz njegovih rok. Tudi ona jih je nekaj časa gledala, potem pa je hitro vzela iglo in sukanec in jih začela šivati na rokave. Najprej na Bibin, potem na očetov in nazadnje je slekla še svoj plašč in na rokav prišla krpo. Biba si je takoj ogledala, kaj ima na rokavu. Bila je velika, rumena zvezda, v kateri je nekaj pisalo. Gledala jo je in vedno lepša se ji je zdela. 'Poglej, mama, zvezda. Si videl, očka?' Namesto da bi bila vesela, jo je mama samo objela in zajokala.

... ELIZABETA IN ERIKA ...

Medtem so tudi Judje v Prekmurju živeli v stalnem strahu, čeprav skoraj do konca leta 1943 niso verjeli, da se jim lahko zgodi kaj podobnega. Zadnje upanje se jim je razblinilo v trenutku, ko so tudi Madžari začeli sistematično omejevati njihovo gibanje, ropati njihovo premoženje in ko so tudi oni morali pripeti na obleko posebne oznake.

Elizabeta je kljub temu, da so očetu že leta 1941 odvzeli gostilno in kegljišče in da je družina ostala brez pravega vira preživetja, razliko opazila šele, ko so se je začeli izogibati vsi, razen »... **enega prijatelja, ki si je še upal iti z mano po ulici in se javno pokazati z mano. To me je zelo bolelo in prizadelo ...**«

Prizadet, prestrašen in obupan je bil tudi njen oče, ki je tik pred deportacijo skušal zažgati vse družinske prihranke. Od namere ga je k sreči odvrgel sosed, ki je del denarja tudi shranil.

O stiski odraslih priča tudi ravnanje očeta Erike Fürst, ki je del prihrankov, obrtniško spričevalo in nekaj drugih dragocenosti skril pod panjem v drvarnici.

Slutnje obeh so nato potrdili zadnji aprilski dnevi leta 1944. Na vrata Fürstovih so madžarski orožniki potrkali ob petih zjutraj. Takoj ko jim je oče odprl, so mu naročili, naj v pol ure spakirajo in predajo vse premoženje. Eden od orožnikov jim je namignil, naj vzamejo čim več hrane. Ko so prišli pred murskosoboško sinagogo, kjer so jih zbirali, in ko so zagledali nemške vojake, pripadnike SS, je Erika spoznala, da je položaj zelo resen.

Čim smo zagledali Nemce z ovčarskimi psi [...], smo vedeli, da so [...] veliko bolj krvoločni kot [...] Madžari [madžarska policija, op. p.]. Madžari so bili vseeno nekako bolj obzirni.

Po informacijah redkih preživelih so v soboški sinagogi zbrali okoli 400 ljudi, Elizabe-

ERIKA FÜRST *se je rodila leta 1931 v Murski Soboti. Leta 1944 je bila z očetom, materjo in sestro deportirana v koncentracijsko taborišče Auschwitz. Oče Edvard taborišča ni preživel. Leta 1945 se je s sestro in materjo vrnila domov. Erika Fürst je med tistimi redkimi preživelimi holokavsta, ki je svojo skrajno izkušnjo v koncentracijskem taborišču nadgradila in vpela v dejavno življenje ozaveščanja o tej tragični evropski zgodovinski epizodi. Danes živi v Murski Soboti.*

Erika Fürst s sestro in teto pred vojno

ta pa se spomni, da se je v lendavski sinagogi v noči s 26. na 27. april drenjalo kar 57 družin.

Bilo je strašno, negotovo ... napeto, zaдушljivo, saj je bila sinagoga majhna za toliko ljudi.

Spomni se tudi, da so jih »naslednjega dne s tovarnjaki odpeljali v Čakovec«.

Podobno pripoveduje tudi Erika, ki se ob tem spomni, da so bili v Čakovcu dva dni, »... dokler niso pregledali vsakega posameznika«. Še vedno ne more pozabiti, kako hudo so pretepli nekega someščana, ker so v njegovih žepih našli »zlomljeno plombo«.

Obe se dobro spomnita tudi nadaljevanja poti v Nagykanizso, kjer je Erika zadnjič vide-la svojega očeta. Zbirni center v tem mestu na zahodu Madžarske je namreč zapustil že s prvim transportom. Podobno kot Elizabetin oče je tudi on za seboj pustil svojo družino.

... MIRIAM ...

Grozo ločitve od staršev je doživela tudi Miriam. Ko je njena mati Zora leta 1941 slišala za koncentracijska taborišča v Neodvisni državi Hrvaški, je v skrbeh zaradi svoje matere, ki je živela v Karlovcu, z Miriam odšla na obisk. Ob njenem prihodu so v mesto vkorakali Nemci in ustaši, ju zajeli, pretepli in odpeljali na železniško postajo, kjer so šestletno Miriam ločili od matere in jo v živinskem vagonu odpeljali v koncentracijsko taborišče Stara Gradiška. Tam se je ponovno srečala z materjo, ki je v taborišče prispela v drugem živinskem vagonu s preostalimi odraslimi člani Miriamine družine iz Karlovca. Njen oče Bela je medtem dokazal, da Zora in Miriam spadata pod italijansko oblast in dosegel njuno izpustitev. Le nekaj mesecev pozneje so fašisti vse tri zaprli v koncentracijsko taborišče Ferramonti, kjer so ostali naslednji dve leti. Miriam je v koncentracijskih taboriščih, ki so jih vodili ustaši, izgubila obe babici.

Sicer pa je Miriam trenutek ločitve od matere opisala skozi sanje male Bibe, v katerih je naslikala čustva, ki so jih preživljali njeni nešteti vrstniki po vsej okupirani Evropi:

Mama je vrisnila, kot da šele zdaj doje-ma vse: da ne spi, ne sanja. [...] Skočila je pokonci ravno takrat, ko je kamion ustavil pred dolgim vlakom. Na peronu je bilo vse polno žensk. [...] Postavili so jo na tla in še preden se je tega dobro zavedla, že se je izvila vojaku iz rok in se pognala iz mesta. [...] 'dajte mi otroka, Biba ...' je slišala nekje pred seboj. 'Mama, mama, mama!' je kričala, kot bi hotela prevpiti pisk lokomotive, brnenje avtomobilov, kričanje podivjanih žensk, ki so jih tlačili v vagone in povelja, ki so grmelja preko zvočnikov. Prerivala se je med škornji, kovčki, kamioni, vagoni, tekla je, proti glasu, ki je še zmeraj klical: 'Biba!' In tedaj je med dvema vojakoma zagledala mamo. Držali so jo za lase in jo skupaj z ostalimi ženskami tlačili skozi odprta vrata vagona.

MIRIAM STEINER AVIEZER *se je rodila leta 1935 v Karlovcu in kasneje odrasčala v Trebnjem, kjer je imel njen oče lekarno. Leta 1941 je bila skupaj z mamo poslana v koncentracijsko taborišče v Stari Gradiški. Po posredovanju očeta so jo izpustili, a jih kmalu vse skupaj deportirali v fašistično taborišče Ferramonti. Po kapitulaciji Italije so se pridružili partizanom. Miriam je svoje spomine zapisala v knjigi Vojak z zlatimi gumbi, ki je izšla leta 1964. Zadnja štiri desetletja živi v Izraelu in je članica Komisije za imenovanje priznavanje pravičnikov v Jad Vašemu.*

... ELIZABETA IN ERIKA ...

Erika, ki je bila ob slovesu od svojega očeta sedem let starejša od Miriam, se spomni, da so odhajajočim objokani še dolgo mahali skozi okna šole, v kateri so še tri tedne čakali na lastno pot v taborišče.

Elizabeta si je poleg slovesa od očeta zapomnila tudi potovanje v živinskem vagonu, ki je »**kakšnih 75 ljudi, brez sanitarij, brez vode**« v Auschwitz cijazil kar tri dni. Potovanje si je zapolnila tudi zato, ker je

ena izmed potnic, »**ena stara gospa**«, na poti umrla.

Čeprav se posamezni podatki med seboj razlikujejo, lahko z gotovostjo trdimo, da so aprila 1944 iz Lendave, Beltincev, Murske Sobotice in okoliških vasi izgnali okoli 330 Judov. V začetku maja je prvi skupini deportirancev sledila druga, 20. oktobra 1944 tretja, novembra pa so aretirali še zadnjo, najmanjšo skupino, ki se je predhodnim deportacijam izognila zaradi »zaslug za madžarski narod«. Potek izgonov je bil bolj ali manj enak: areta-

Matere in otroci z enega od madžarskih transportov
(Auschwitz Album)

cijam v zgodnjih jutranjih urah so sledili zbiranje, preverjanje identitete in transport na Hrvaško oziroma na Madžarsko, od koder so deportirance prepeljali v Auschwitz, oktobra in novembra pa v Dachau, Flossenbürg, Mauthausen in nekatera madžarska taborišča.

Prihod v taborišče je bil za obe, podobno kot za večino drugih deportirancev, najhujša izkušnja v življenju. Erika se spomni nemških paznikov, ki »**so kričali na nas 'alle raus', vsi ven**«.

Spomni se, da niso smeli »**vzeti ničesar, ženske niti osebne torbice ne ...**«

Spomni se, da so si z mamo in sestro v zadnjem hipu »**oblekle (še nekaj dodatnega) perila, bluzo, krilo ... Na vse to še zimski (in dežni) plašč**«, zaradi česar sta »**s sestro izgledali starejši, močnejši**«.

Podobno dogajanje je dokumentiral tudi neki nemški vojak, fotografija pa je bila prvič objavljena v knjigi, ki sta jo dobrih deset let po vojni napisala preživela češka taboriščnika Ota Kraus in Erich Kulka. Prav onadva sta Auschwitz med prvimi poimenovala »tovarna smrti«.

Kmalu po prihodu se je Erika znašla iz oči v oči z zloglasnim zdravnikom **Mengelejem**:

Starce z otroki in mlade mamice [je pošiljal] na desno [...], tistih nekaj, po njegovem za delo sposobnih, smo šli na levo. Ko smo prišle do Mengeleja, je, ker sva bili s sestro enako oblečeni in približno enako veliki, čeprav je bila sestra dve leti starejša od mene, ta mamo vprašal, če sva dvojčici. Mama je rekla, da ne, da nisva. 'Koliko sta stari?' '17 in 15,' je rekla, nemško je dodala: 'Mi hočemo delati.' Nato se je hinavsko nasmejal in rekel: 'Levo.' Tako smo ostali živi, nismo šli takoj v **krematorij**. Od celega transporta nas je ostalo 34 žensk. Vem pa zato, ker smo bile postrojene po pet v šest vrst, v zadnji pa so bile samo štiri.

Josef Mengele • Častnik SS v koncentracijskem taborišču Auschwitz, kjer si je zloglasni sloves prislužil ne le kot zdravnik, ki je med prihajajočimi taboriščnicami in taboriščniki izbiral, kdo gre v smrt in kdo na težaško delo, temveč kot izvajalec medicinskih poskusov na taboriščnikih, tudi otrocih, najraje dvojčkih, zaradi česar so ga klicali angel smrti.

Srečanja z Mengelejem se po vseh teh letih še vedno zelo dobro spomni tudi Elizabeta. Z njegovimi »**hladnimi očmi**« se je soočila konec maja, ko je njo poslal desno, kar je pomenilo delo, njeno osemletno sestro Judit pa levo, »**v smrt, v krematorij**«.

Elizabeta se še danes spomni takratnega občutka zapuščenosti:

Ostala sem sama, čisto sama in jokala, jokala ... Nikogar več nisem imela od svojih, da bi se mu lahko vsaj malo potožila. Prav nikogar ni bilo. Niti ena teta ni preživela, vse so šle v smrt, v krematorij, tako kot sestra Judita. Upala sem, da bo preživela vsaj sestra po mamini strani, teta Olga. Prosila sem boga, naj mi pusti vsaj njo. Pa me ni uslišal, vzel mi je tudi teto Olgo. Tudi ona je za vedno ostala v pepelu Auschwitz-Birkenaua.

krematorij • Sistem peči za sežig trupel taboriščnic in taboriščnikov, ki so jih pred tem postrelili ali zadušili s plinom.

Pa to še zdaleč ni bil konec grozot. Sledilo je premišljeno razčlovečenje. Potem ko so jim odvzeli vse, kar so prinesli s seboj, vključno z obleko, so enega za drugim poslali pod tuš:

[K]jer smo se morale sleči do golega, potem so nam postrigli lase, čevlje in čisto vse, kar smo imeli na sebi, smo pustili na kupu.

Erikina mama je zadržala družinsko sliko, esesovka ji jo je iztrgala iz rok in rekla: »Kaj imate to, tega ne boste potrebovali.« Sliko je pred njimi strgala.

Tuši so bili mlačni, vendar nas je zeblo, saj smo bile do golega postrizene. Na drugem koncu smo prišle ven in nismo imele brisač, ničesar za obrisat. Dobili smo sive obleke, brez nogavic, brez perila, samo obleke in čevlje. Ker sva s sestro imeli bolj male noge, nam je esesovka dovolila, da sva lahko vzeli svoje čevlje. Mama je dobila neke druge, nekateri so dobili lesene cokle.

Fotografije novoprispelih ujetnikov tako prikazujejo tudi njihovo preobrazbo iz prestrašenih in utrujenih prišlekov v vse bolj brezizrazne taboriščnike.

Prezeblim, pomanjkljivo oblečenim v krpe in ostriženim »na nularco« je Eriki in drugim otrokom ter ženskam iz Murske

Sobote in Lendave po nekaj dnevih postalo jasno, da bo v novem okolju težko preživeti. Višek začetnega sistematičnega razčlovečenja je bila tetovaža taboriščnih števil.

Eriko so skupaj z drugimi z njenega transporta odpeljali v ženski lager A in jih namestili v barake. Bila je lačna, žejna, prestrašena in premražena.

Obe z Elizabeto se še posebej dobro spomnita obupne hrane. Jutranjo kavo, ki je »bila bolj škodela črne vode« z »rezino zelo tankega kruha«, je čez dan dopolnil še en »obrok«, in sicer »krožnik nekakšne juhe, ki so jo kuhali iz repe in krompirjevih olupkov«.

Ležišča v baraki so spominjala na »stalaže« in nikoli ne bosta pozabili neskončnega preštevanja in celodnevne stanja pred barakami.

»Zjutraj, navadno ob šestih, so nas naglani pred barake, kjer smo morali stati ves dan, do večera,« pripoveduje Elizabeta, Erika pa se ob tem spomni še na mrz. Konec maja so bila jutra na Poljskem še zelo hladna, »čez dan pa je sonce neusmiljeno pripekalo in nas dodatno razžiralo«, dodaja Elizabeta. Posebej neprijetna nadlega so bile stenice, zaradi katerih so bili »zjutraj ... vsi krvavi po obrazih«.

Eriko, njen sestro in mamo so nato »premestili v B lager«, kjer so nekoliko manj nadležne stenice nadomestile uši. Uši in trdo delo.

Opravljalje smo težko delo. Opeko, ki so nam jo naložili na roke, smo morale prenašati kilometre daleč. Še zdaj stoji tista cesta, ki so jo gradili [moški, op. p.], cesta iz tiste opeke v Auschwitzu.

Za Eriko, ki je imela komaj trinajst let, je bilo taboriščno življenje še hujše, po drugi strani pa so ji prav rosnata leta v nekem trenutku rešila življenje. Potem ko so jo ločili od mame in sestre, ni imela več nikogar, s komer bi lahko govorila, po drugi strani pa ji v baraki, kamor so jo prestavili, ni bilo treba na dolgotrajna preštevanja. Ostalo je delo, ki sicer ni bilo več tako težko kot prej, pa vendar:

Preživeli otroci iz taborišča Auschwitz-Birkenau po osvoboditvi leta 1945 (Jad Vašem)

Večji otroci smo bili vsak dan poslani v posebno sobo, kjer smo sortirali volno. Ljudje so v taborišče prinašali s sabo vse sorte, pa tudi cele kupe volne. Ne v štrinah, ampak raznobarvne volne, in sicer zato, ker so tam skrivali zlatnino, pa mogoče kakšen denar. Mi smo morali to volno po barvah namotavati v štrene. Delala sem skupaj z dvema Madžarkama ... in en dan smo v eni štrini našle zlat prstan in uhane. To je starejša spravila. Žal teh deklic potem nisem več videla. Verjetno so pri njej našli to zlatnino in ju odpeljali v krematorij.

Elizabeto je doletela nekoliko drugačna usoda:

Madžarske ženske, ki so jih pravkar ostrigli, so morale več ur čakati na to, da so jim razdelili taboriščne obleke in jih razporedili po barakah (Auschwitz Album)

Ko je minilo šest tednov mojega bivanja v karanteni in jokanja za mojimi dragimi, so me skupaj z drugimi sotrpini Židi peljali proti plinski celici. Vedela sem, da grem v smrt. Za sestro in očetom še jaz. Ni me bilo strah, bili smo čisto apatični, neboljeni, enostavno smo šli, kot so nas vodili esesovci. Še enkrat sem se srečala ... z dr. Mengelejem. Katerega je pokazal, ta je končal v plinski celici in v krematoriju, redke pa so nas poslali v [nemški op. p.] Gelsenkirchen ob nizozemski meji. Mesto je bilo do tal porušeno, jetniki pa smo morali odstranjevati ruševine. To je bilo ... krvavo delo. Tam smo kakšna dva tedna bivali v vojaških šotorih, bombardirali so nas zavezniki, veliko jetnikov, naših sotrpinov je umrlo. Tisti, ki smo preživel, smo bili odpeljani v tovarno streliva in orožja v Sömmerdi. Delali smo po 12 ur na dan, lačni in izmučeni. Tudi tukaj so nas bombardirali zavezniki, saj so menili, da je to vojaško taborišče.

Elizabeta je v tovarni streliva delala skoraj do konca vojne. Osvobodili so jo angleški in ameriški vojaki, ki so se slabih deset mesecev pred tem izkrkali v Normandiji.

Tri mesece prej, vendar nič manj dramatično, se je vojna končala za Eriko, njeno mamo in sestro, ki so ostale v Auschwitzu. Erika se je za las izognila »maršu smrti«, ki so ga Nemci organizirali nekaj dni pred prihodom vojakov ruske Rdeče armade, ki so prodirali z vzhoda.

Razporejena v vrsti, ki je nato odkorakala proti Nemčiji, je v zadnjem hipu skočila v globok sneg in se v njem skrivala, dokler Nemci in taboriščniki niso zapustili taborišča. Potem je, kakor pravi sama, »odšla v [bolniško op. p.] barako, kjer je bila mama, in se skrila pod njeno ležišče«.

Do prihoda Rusov je skrbela za obe, za mamo in sestro:

... nista bili pokretni [...]. Sama sem hodila s taboriščniki po skladiščih [in iskala], če so Nemci pustili kakšno hrano. [...] Po vodo smo hodili v bazen, [...] kjer so se Nemci poleti kopali [...] v enem od skladišč [pa] sem našla [...] moko, jo dala v ruto in iz te moke sem potem kuhala žgance. [...] V drugem skladišču sem [...] našla [konzervo] zelja. Bila je tako velika, [da] je nisem mogla dvigniti in zato sem [jo] kotalila [...] do naše barake.

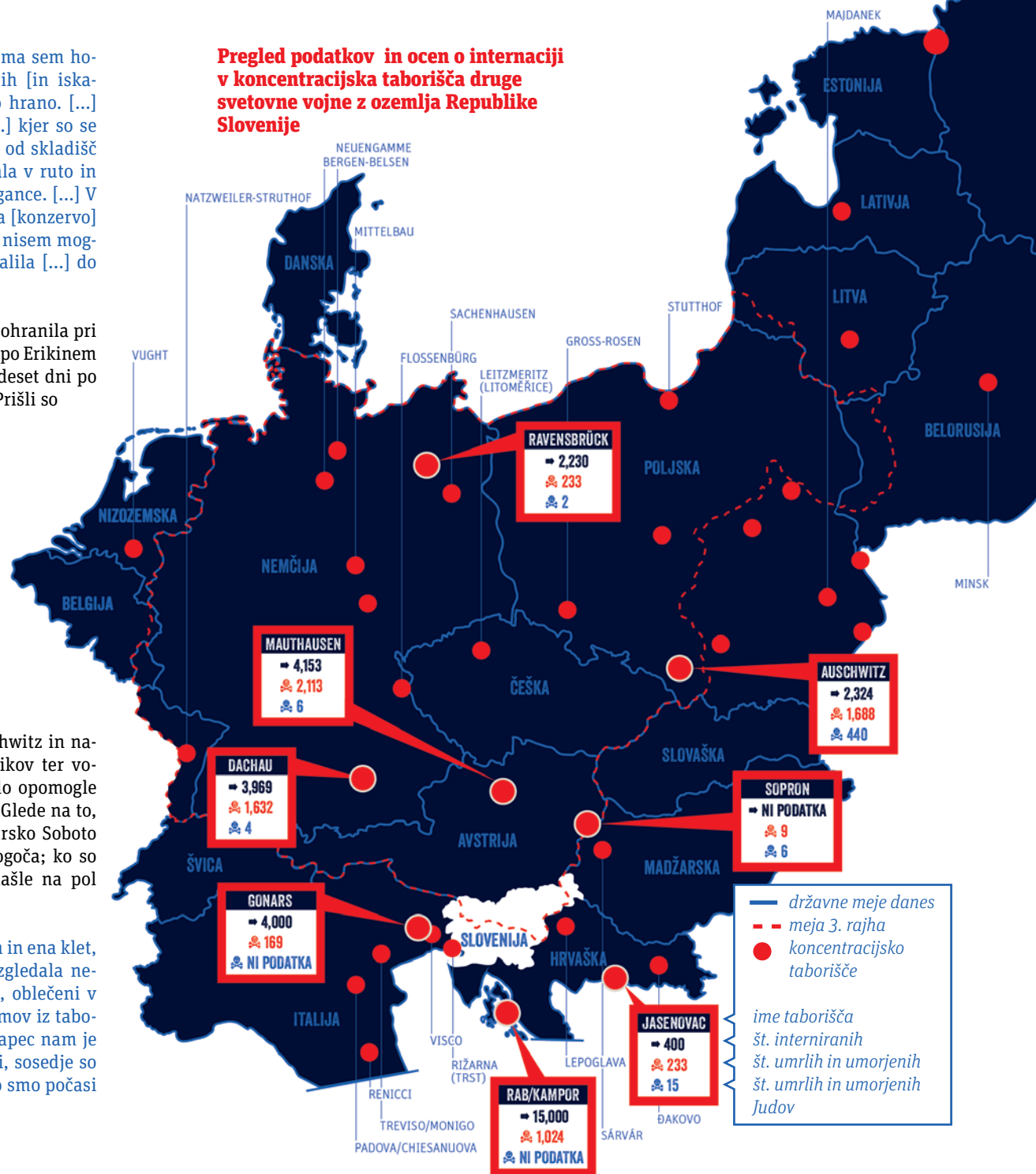
In prav ta konzerva je vse tri ohranila pri življenju do prihoda Rusov, ki so po Erikinem spominu v taborišče prišli šele deset dni po tem, ko so ga Nemci izpraznili. Prišli so

... v belih rjuhah [...], ker tako v snegu niso bili tako prepoznavni, in nekatere ujetnice so jim poljubljale noge, jih objemale, nekatere smo se pa bale. Nismo bile sigurne, ali so res Rusi [...], [dokler niso] začeli govoriti rusko. Bili so presenečeni, ko so nas zagledali, kako izgledamo, saj nas je bila sama kost in koža.

Rusi so jih prepeljali v Auschwitz in naselili v barake nekdanjih paznikov ter vojakov, kjer so si lahko vsaj malo opomogle in začele načrtovati pot domov. Glede na to, da je vojna še trajala, pot v Mursko Soboto vse do začetka maja ni bila mogoča; ko so vendarle prispele domov, so našle na pol porušeno hišo:

En konjski hlev je bil porušen in ena klet, drvarnica je še stala. Hiša je izgledala nemogoče, [...] Spali smo na tleh, oblečeni v [...] tisto, v čemer smo prišli domov iz taborišča. [...] Brez vsega. [Bivši] hlapec nam je prinesel eno malo posodo masti, sosede so nam prinesli malo moke in tako smo počasi začele živeti.

Pregled podatkov in ocen o internaciji v koncentracijska taborišča druge svetovne vojne z ozemlja Republike Slovenije

KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE	ŠTEVILO INTERNIRANIH Z OZEMLJA RS	ŠTEVILO UMRLIH IN UMORJENIH JUDOV Z OZEMLJA RS	ŠTEVILO UMRLIH IN UMORJENIH JUDOV Z OZEMLJA RS
NACISTIČNA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA		7,254	464
AUSCHWITZ (OŚWIĘCIM)	2,324	1,688	440
BERGEN-BELSEN	550	112	2
BUCHENWALD	1,471	412	
DACHAU	3,969	1,632	4
FLOSSENBURG	1,217	240	1
GROSS-ROSEN		23	
LEITZMERITZ (LITOMĚŘICE)		99	
MAJDAANEK		34	1
MAUTHAUSEN	4,153	2,113	6
MINSK		2	
MITTELBAU		55	1
NATZWEILER-STRUTHOF	824	226	
NEUENGAMME	750	135	
RAVENSBRÜCK	2,230	233	2
RIŽARNA (TRST)	3,500	69	
SACHENHAUSEN	246	55	
STUTTHOF		10	1
VUGHT		1	
FAŠISTIČNA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA		1,636	
RAB/KAMPOR	15,000	1,024	
RENICCI	4,000	173	
GONARS	4,000	169	
TREVISO/MONIGO	3,500	104	
PADOVA/CHIESANUOVA	3,500	78	
VISCO	3,200	13	
USTAŠKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA		272	18
JASENOVAC	400	233	15
LEPOGLAVA		24	
ĐAKOVO			3
MADŽARSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA			7
SÁRVÁR	688	54	1
SOPRON		9	6

Navedena so centralna taborišča, upoštevani pa so tudi podatki vseh izpostav navedenega taborišča. Pri podatkih o številu umrlih in umorjenih niso upoštevani pogrešani, umrli za posledicami KT, umrli na poti v KT, žrtve bombardiranih KT in umrli, za katere ni moč ugotoviti, v katerem KT so izgubili življenje.

VIR: Ocene Komisije za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri ZZZB NOV Slovenije na podlagi podatkov zbranih v obdobju 1965 do 1988.

VIR: Tominšek Čehulič, Tadeja, Šorn, Mojca, Rendla, Marta, Dobaja, Dunja. Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej: podatkovna zbirka. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

VIR: Ferenc, Tone, Jezernik, Božidar, Janež, Herman. Ocene števila interniranega slovenskega prebivalstva v italijanska koncentracijska taborišča. Arhiv Republike Slovenije. *zbrane številke se nanašajo na etnično mejo in vključujejo kraje, ki so bili v letih 1941-1943 priključeni Reški pokrajini.

Približno v tem času in vse tja do polja se je podobno kot Erika s sestro in mamo vrnilo tudi 25 drugih Sobočank in Sobočanov ter 23 lendavskih Judov. Med njimi tudi Elizabeta Fürst.

V Lendavo sem se vrnila šele 25. junija 1945. In kaj mislite, koga sem našla doma? Nikogar, čakala me je le moja ... psička Morži.

Kot ena redkih »preživelih lendavskih Židov« je doma našla izropano očetovo gostilno. Iz nje so »odnesli vse, sleherni prt, posodo, kozarce, ..., krave, konje, kočijo«. Edini, ki ji je pomagal, je bil sosed, ki je pred dobrim letom očeta prepričal, da prihrankov ni »vrgel v peč«. Z njegovo pomočjo in delom v zobni ambulanti je nekako prebrodila najhujše, nikoli pa ni mogla pozabiti ravnanja svojih someščanov.

»Mnogi domačini so se nas izogibali, kot da bi imeli slabo vest.« Motilo jo je njihovo sprenevedanje, češ »da niso vedeli, kam nas peljejo«. Motilo jo je pomanjkanje poguma za pravo opravičilo ... Pogrešala je tudi več iskrenega sočutja do redkih preživelih, ki so objokovali smrt svojih sorodnikov, znancev in prijateljev.

■ RAZMERE PO VOJNI

Vrnilo se je le 65, torej slabih 20 odstotkov prekmurskih Judov. V holokavstu je življenje izgubilo okoli 87 % vseh Judov, ki so živeli na ozemlju današnje Slovenije. Glede na podatke, ki še niso dokončni, je bilo med njimi 72 mladoletnih in od teh 35 otrok v starosti do 6 let.

Fizičnemu iztrebljenju je nato sledila nacionalizacija judovskega premoženja. Razlog zanj pa ni bila niti vera niti rasna pripadnost, temveč samo premoženje. Jude, ki v trenutku, ko se je vojna začela, niso imeli jugoslovanskega državljanstva, so razlastili

kot osebe nemške narodnosti, kar je bilo za prizadete še posebej hudo, ker so jih s tem uradno izenačili z narodnostjo tistih, ki so jih preganjali.

Razlašeni pa niso bili samo »prišleki«, temveč redki preživeli jugoslovanski oziroma slovenski Judinje in Judje.

O vsem tem v Sloveniji dolgo časa ni bilo mogoče slišati ali prebrati nič ali zelo, zelo malo!

■ SLOVENSKI ■ PRAVIČNIKI MED ■ NARODI

Pater Andrej Tumpej z Matildo in Rahelo (tretje oziroma peto dekle z leve v prvi vrsti).

Prav tako do nedavnega Slovenke in Slovenci nismo slišali skoraj nič o pogumnih ljudeh, ki so Judom pomagali in so kljub nevarnosti in strahu za lastna življenja ter življenja svojih bližnjih skrivali judovske otroke, ponarejali njihove dokumente in jim na različne načine reševali življenja. Med desetstisočimi, ki so prejeli častni naslov pravičniki med narodi in katerih imena so ovekovječena v parku znanega muzeja Jad Vašem v Jeruzalemu, je namreč tudi sedem slovenskih: Uroš Žun, pravnik rojen v Radovljici, ki je rešil šestnajst judovskih deklet v Mariboru; Andrej Tumpej, duhovnik, ki

je rešil beograjsko judovsko družino Kalef; Zora Pičulin, varuška, ki je rešila svojega varovanca v Makedoniji, potem ko so bili njegovi starši deportirani; Ivan Breskvar je pomagal reševati judovska otroka na Hrvaškem; Ljubica in Ivan Župančič, ki sta pomagala rešiti judovskega otroka v Bosni in Hercegovini; Franjo Punčuh, ki je reševal Jude iz varšavskega geta.

pravičniki med narodi • Leta 1963 so v muzeju Jad Vašem, svetovnem centru za raziskovanje, izobraževanje, dokumentacijo in spomin na holokavst, začeli načrtno zbirati podatke o Nejudih, ki so pod nacizmom in kljub grožnjam s smrtjo in nasiljem tvegali in tudi žrtvovali svoja življenja, da bi rešili judovske otroke, može in ženske. Podelili so jim častni naslov pravičniki med narodi.

Za konec pa si približe oglejmo zgodbi patra **Andreja Tumpeja** in obmejnega policijskega komisarja **Uroša Žuna**, predvsem njunih varovank in varovancev.

Duhovnik Andrej Tumpej je v Beogradu pomagal petim ženskam. Na podlagi lažnih rojstnih listov jim je pomagal do drugih dokumentov. Žal so dve od njih odkrili. Sledi so vodile do njega, zaradi česar je bil več mesecev zaprt, a kljub mučenju ni izdal preostalih varovank: Done Bat Kalef (roj. Antonija Ograjenšek) in njenih hčerk, Matilde in Rahele.

»Odslej se pišete ... Ograjenšek. Vi, gospa Kalef, ostanete s svojim slovenskim imenom Antonija, hčerki pa morata spremeniti ime. Matilda bo odslej Lidija, Rahela pa Breda.« Tako je postal oče Tumpej njihov rešitelj in dolgoletni prijatelj. Rahela Kalef je v znak

Inšpektor Uroš Žun

hvaležnosti tudi po končani vojni obdržala ime Breda.

Najbolj znan med slovenskimi pravičniki, **Uroš Žun**, je pomagal rešiti življenja 16 nemških deklet, ki so jih starši prek Kraljevine Jugoslavije poslali v Palestino. Namesto da bi jih poslal nazaj v Avstrijo, je o begunkah obvestil mariborskega industrialca Marka Rosnerja, ki je dekletom takoj priskrbel nastanitev in na pomoč poklical judovsko organizacijo za pomoč beguncem iz Zagreba. Kljub nevarnostim in kljub birokratskim omejitvam je Žun nadrejene prepričal, da so dekleta po dvotedenskem bivanju v Mariboru pustili v begunsko zavetišče v Krškem. S tem je Žun dekletom omogočil, da so po zapleteni poti in s pomočjo omenjenega Joška Indiga leta 1943 pobegnile v Švico in tako preživele holokavst. S svojim ravnanjem ni ogrozil samo svojega življenja, temveč tudi življenje svoje žene in otroka. Pot med pravičnike so mu leta 1977, deset let po njegovi smrti, tlačkala njegova dekleta, vmes tudi same že mame in babice.

MLADINSKA LITERATURA O HOLOKAVSTU:

John Boyne [Deček v črtasti pižami](#)
Irène Cohen-Janca in Maurizio A. C. Quarello [Tudi drevesa jokajo](#)
Misha Defonseca [Preživel z volkovi](#)
Anne Frank [Dnevnik Ane Frank](#)
Morris Gleitzman [Nekoč](#)
Morris Gleitzman [Potem](#)
Kathy Kacer [Skrivnost Gabijine omarice](#)
Karen Levine [Hanin kovček: resnična zgodba](#)
Oto Luthar in Martin Pogačar [Dežela senc. Spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju](#)
Art Spiegelman [Maus](#)
Miriam Steiner [Vojak z zlatimi gumbi](#)
Dušan Šarotar [Koncert za violino in orkester](#)
Annette Wieviorka [Kako sem hčerki razložila Auschwitz](#)

SPLETNE STRANI Z INFORMACIJAMI O HOLOKAVSTU:

<http://sistory.si/>
<http://www.mzz.gov.si/>
<http://www.sinagogamaribor.si/>
<http://www.zrss.si/>

FILMI O HOLOKAVSTU:

[Nasvidenje otroci](#) (Au revoir les enfants, 1987, 104 min)*
[Schindlerjev seznam](#) (Schindler's List, 1993, 195 min)* °
[Življenje je lepo](#) (La vita è bella, 1997, 116 min)* °
[Pianist](#) (The Pianist, 2002, 150 min)* °
[Skrivnost](#) (Un secret, 2007, 105 min) ° ~
[Deček v črtasti pižami](#) (The Boy in the Striped Pyjamas, 2008, 94 min) ° ~
[Tri obljube](#) (Tri obečanja, 2011, 19 min)*

Na voljo za ogled:
v Slovenski kinoteki*
na DVD-ju °
v Kinodvoru in v ostalih kinematografih Art kino mreže ~
na spletni strani Centropa*

DOBRA PRAKSA: OSNOVNA ŠOLA DRAGA KOBALA MARIBOR

Poučevanje holokavsta je medpredmetno zasnovano. Cilji dela izhajajo iz posodobljenih učnih načrtov predmetov zgodovina in državljanska in domovinska vzgoja ter etika – DDE (posameznikov položaj in vloga v različnih skupnostih, odgovorno delo in kritično aktivno delovanje, človekove pravice, holokavst ter druge oblike množičnih kršitev človekovih pravic). Povezovanje vsebin je bil večletni proces. Poučevanje o holokavstu smo vsako leto širili in ga prilagajali mlajšim učencem.

Pred leti smo kršitve človekovih pravic pri DDE ob ogledu filmov Schindlerjev seznam in Pianist povezali z vsebinami pri zgodovini. Navezali smo stike z ustanovami, ki obravnavajo holokavst (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Centropa, ZRC SAZU), in se vključili v lokalne projekte na temo holokavsta (ogled razstav, postavitev "tlakovcev spomina").

Gostujoča razstava Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo), s katero smo januarja 2011 proslavili dan spomina na holokavst, je spodbudila zanimanje mlajših učencev (2. do 5. razred), ki so ob pretresljivih podobah na razstavnem hodniku začeli spraševati o holokavstu. Temo smo jim predstavili s pomočjo knjige Karen Levine

Hanin kovček. Zgodbo o judovski deklici Hani smo povezali z vsakdanjim življenjem in splošnimi človeškimi normami (obsodba nasilja, hvaležnost za mir).

V šolskem letu 2012/13 so devetošolci pri zgodovini (spletna učilnica) dobili navodila za domače branje in oddajo nalog po prebrani knjigi. Svoje ugotovitve so predstavili ob zgodovinski karti in podatke povezali z zgodovinskimi dejstvi iz vsebin o drugi svetovni vojni, razpravljali in delili svoja občutja ob branju knjig. Izjemno se jih je dotaknil ogled filma Tri obljube. Svoje znanje, stališča, časovne predstave so uporabili tudi pri ogledu dveh razstav na temo holokavsta (Ana Frank – zgodba za sedanjost in Zvezdna progla-

Metoda »bilance uspeha« je sprožila izjemen odziv pri mlajših učencih (povezava Hanine zgodbe z vsakdanjim življenjem: hrana kot dobrina, hvaležnost za starše). Odzivi starejših učencev so bili seveda drugačni, so pa tudi vzpostavili povezavo z vsakdanjim življenjem – kako se danes odzivamo na kršitve človekovih pravic. Poiskali smo primere v šoli in se pogovarjali o njih.

Poučevanje holokavsta je izjemno širok pojem. To je okvir, ko lahko učimo o življenju za življenje.

Marjetka Berlič,
učiteljica zgodovine

OZNAKE V KONCENTRACIJSKIH TABORIŠČIH

 <i>emigranti in tuji prisilni delavci</i>	 <i>Romi</i>	 <i>arijke, poročene z Judi</i>
 <i>kazenski bataljon</i>		 <i>begosumni</i>
 <i>homoseksualci</i>	 <i>kriminalci</i>	 <i>asocialni dodana črta pomeni povratnike</i>
 <i>politični zaporniki</i>	 <i>Judi</i>	 <i>arijci, poročeni z Judinjami</i>
 <i>Jehovove priče, pacifisti in pripadniki drugih verskih organizacij</i>	 <i>pripadniki ene od kategorij + Judi</i>	